

Wstęp

*Bezpieczeństwo nie jest wszystkim, lecz
bez bezpieczeństwa wszystko jest niczym.*

K. Neuman

Zagrożenia i wyzwania dla bezpieczeństwa stanowiły przedmiot dylematów w kontekście wdrażania odpowiedniej edukacji w różnych dziedzinach życia¹. Wielowątkowa problematyka bezpieczeństwa posiada długą historię, sięgającą początków istnienia ludzkości. Człowiek od zawsze żywił chęć posiadania dóbr i realizowania wielu potrzeb, które niejednokrotnie zderzały się z potrzebami innych ludzi. Interesom i osiągnięciu celów zagrażały też nieokiełznane siły natury, np. pożary, trzęsienia ziemi, powodzie oraz epidemie. Oprócz fizycznych czynników zagrażających dążeniu do zdobywania dóbr istniały i istnieją nadal także czynniki duchowe, potęgujące rozterki wewnętrzne jednostki. Zatem ludzkość od zarania dziejów stawała w obliczu zagrożeń materialnych i duchowych, które obniżały poczucie jej bezpieczeństwa². W swojej filozoficznej koncepcji, podejmując się rozważań etycznych, Arystoteles stwierdził, że człowiek to istota społeczna³ – jest zawsze elementem pewnej społeczności. Teoretycznie więc można analizować kwestie bezpieczeństwa w kontekście pojedynczego człowieka, choć pojęcie to posiada zawsze wymiar społeczny⁴.

¹ J. Świniarski, *Filozoficzne podstawy edukacji dla bezpieczeństwa*, Departament Społeczno-Wychowawczy Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa 1999, s. 7.

² S. Koziej, *Bezpieczeństwo: istota, podstawowe kategorie i historyczna ewolucja*, [w:] *Polityczno-strategiczne aspekty bezpieczeństwa*, Biuro Bezpieczeństwa Narodowego, Warszawa 2011, s. 34.

³ Arystoteles, *Etyka nikomachejska*, [w:] *idem, Etyka nikomachejska; Etyka wielka; Etyka eudemejska; O cnotach i wadach*, tłum., wstęp i koment. D. Gromska, L. Regner, W. Wróblewski, PWN, Warszawa 1996, s. 272.

⁴ S. Koziej, *Bezpieczeństwo: istota, podstawowe kategorie...*, *op. cit.*, s. 35.

W dobie proliferacji zagrożeń współczesnego świata szczególnie mocno uwydatnia się potrzeba projektowania i realizacji szeroko pojętej edukacji dla bezpieczeństwa. Stanowi ona jeden z głównych filarów systemu bezpieczeństwa państwa, a co z tym związane, powinna być właściwie definiowana i realizowana, adekwatnie do zagrożeń dostrzeganych przez odbiorców procesu kształcenia i wychowania. Tymczasem widoczna jest niepokojąca tendencja do utożsamiania edukacji dla bezpieczeństwa wyłącznie z przedmiotem nauczania w ramach edukacji formalnej. Takie podejście nie tylko spłyca problematykę edukacji dla bezpieczeństwa i czyni odpowiedzialnymi za realizację jej założeń wyłącznie nauczycieli, lecz dodatkowo stawia pod znakiem zapytania efektywność działań edukacyjnych podejmowanych poza szkołą przez instytucje i organizacje odpowiedzialne za kształtowanie środowiska bezpieczeństwa w kraju.

Ważnym, lecz wciąż niewykorzystanym obszarem działań są inicjatywy edukacyjne na rzecz kształtowania środowiska bezpieczeństwa na gruncie pozaformalnym i nieformalnym. Potrzeba rozszerzenia skali działań w zakresie edukacji dla bezpieczeństwa wynika wprost z idei kształcenia ustawicznego. Dodatkowym uzasadnieniem takiego podejścia – w dobie technologicznie uwarunkowanej rzeczywistości – jest nieograniczony kontakt z odbiorcami działań edukacyjnych. Edukacja dla bezpieczeństwa, funkcjonująca poza gruntem formalnym, często jednak nie wymaga od osób projektujących i realizujących jej założenia żadnych kwalifikacji pedagogicznych, co może być przyczyną powierzchownego podejścia do omawianych zagadnień, mało skutecznych metod osiągnięcia celów i przypadkowego doboru nauczycieli w zakresie bezpieczeństwa. Jakość tak prowadzonych działań edukacyjnych nie zawsze jest wysoka, o czym świadczą statystyki Policji dotyczące wzrostu w ciągu ostatnich lat przemocy w rodzinie, przestępczości nieletnich, handlu ludźmi, liczby małoletnich pod wpływem alkoholu, przestępstw przeciwko ustawie o przeciwdziałaniu narkomanii czy przestępstw gospodarczych⁵. Uwidacznia się w tym miejscu potrzeba usystematyzowania działań realizowanych w zakresie edukacji dla bezpieczeństwa na gruncie pozaformalnym i nieformalnym, by poprawić ich efektywność. Tak ważny obszar działań

⁵ Statystyka Policji, <http://www.statystyka.policja.pl/> (dostęp: 21.01.2018).

wzmacniających kulturę bezpieczeństwa w społeczeństwie nie może być realizowany przez osoby przypadkowe. Jakość pozaformalnej i nieformalnej edukacji dla bezpieczeństwa zależy w dużej mierze od kompetencji nauczycieli, wykładowców, instruktorów i osób projektujących ofertę edukacyjną, od ich interdyscyplinarności i otwartości na nowoczesne technologie, a także od partycypacyjnego podejścia do odbiorców.

Obecnie edukacja dla bezpieczeństwa, jej cele i założenia determinowane są przez wiele czynników. Do najważniejszych z nich należą globalizacja i związany z nią gwałtowny rozwój społeczno-technologiczny. Umiędzynarodowienie i nieograniczony dostęp do technologii dają człowiekowi niespotykane dotychczas szanse na rozwój, ale stawiają też przed nim nowe wyzwania. Stąd konieczność dostrzegania tych uwarunkowań i dostosowywania do nich metod i form kształcenia oraz wychowania do bezpieczeństwa. Dodatkowym elementem determinującym zakres edukacji dla bezpieczeństwa jest powszechna tendencja do zmniejszania nacisku na rozwijanie czynników chroniących człowieka przed niebezpieczeństwami. Francis Fukuyama spośród nich wymienił osłabienie więzi społecznych: rodzinnych, zawodowych, lokalnych i narodowych, zanik zbiorowych wartości obowiązujących w społeczeństwie, a także nadmierny indywidualizm zmierzający do zniesienia ograniczeń nakładanych na ludzi przez normy współżycia społecznego⁶. Czynniki te nie powinny pozostawać bez związku z profilaktyką i kształceniem na rzecz bezpieczeństwa. Właściwie budowane i podtrzymywane więzi społeczne, rozwijane zainteresowania oraz pasje mogą stanowić istotne wsparcie procesu edukacji dla bezpieczeństwa, którego zasadniczym komponentem należy uczynić budowanie postaw prospołecznych.

Istnienie pozytywnego i negatywnego wymiaru pojęcia bezpieczeństwa określa potrzebę uwzględnienia w edukacji dla bezpieczeństwa zarówno przeciwdziałania zagrożeniom, jak i reagowania na wyzwania współczesnego świata. Dylemat „edukować do wojny” czy „edukować do pokoju” próbował rozstrzygnąć Andrzej Pieczywok, dla którego rozwiązaniem jest właśnie edukacja dla bezpieczeństwa będąca kompromisem pomiędzy tymi skrajnymi

⁶ F. Fukuyama, *Wielki wstrząs. Natura ludzka a odbudowa porządku społecznego*, tłum. H. Komorowska, K. Dorosz, Bertelsmann Media, Warszawa 2000, s. 15–23.

dążeniami⁷. Aby osiągnąć ten kompromis, potrzeba gruntownej zmiany, którą w skutecznie realizowanej edukacji dla bezpieczeństwa będzie postawienie na pierwszym miejscu edukacji do twórczości⁸ oraz wychowanie do wartości takich jak wolność, odpowiedzialność, tolerancja, altruizm⁹, a nade wszystko empatia, której brak jest faktyczną przyczyną większości zagrożeń współczesnego świata.

W obecnej chwili nie ma w Polsce publikacji charakteryzującej kompleksowo istotę edukacji dla bezpieczeństwa w ujęciu formalnym, pozaformalnym i nieformalnym, a jednocześnie ukazującej jej historyczne uwarunkowania i studium porównawcze w odniesieniu do innych krajów. Stworzenie opracowania uwzględniającego te aspekty jest odpowiedzią na potrzeby społeczne, inicjatywy krajowe i tendencje międzynarodowe w zakresie kształtowania kultury i środowiska bezpieczeństwa człowieka.

Publikacja składa się z czterech rozdziałów. Pierwszy z nich dotyczy historii najstarszych form wychowania wojskowego, które ewoluując podczas przemian ekonomicznych, społecznych i politycznych, ukształtowały grunt polskiej edukacji obronnej, przysposobienia obronnego, w konsekwencji tworząc podwaliny współczesnej edukacji dla bezpieczeństwa.

W drugim szczegółowo opisano istotę edukacji dla bezpieczeństwa w Polsce, charakteryzując jej ujęcie formalne, pozaformalne i nieformalne, co było podstawą wyodrębnienia poszczególnych podrozdziałów. Edukacja dla bezpieczeństwa na gruncie formalnym przedstawiona została za pośrednictwem celów i treści kształcenia realizowanych na etapie przedszkolnym, w szkole podstawowej (I i II etap edukacyjny, tj. klasy I–III i IV–VIII), w szkole ponadpodstawowej oraz w ramach szkolnictwa wyższego. Szczegółowo scharakteryzowano także kwalifikacje wymagane od nauczycieli realizujących treści z zakresu edukacji dla bezpieczeństwa na wszystkich etapach edukacyjnych. Podstawowym kryterium klasyfikacji edukacji dla bezpieczeństwa w ujęciu

⁷ A. Pieczywok, *Wybrane problemy z zakresu edukacji dla bezpieczeństwa. Konteksty, zagrożenia, wyzwania*, AON, Warszawa 2011, s. 71.

⁸ *Ibidem*, s. 241.

⁹ *Idem*, *Edukacja dla bezpieczeństwa wobec zagrożeń i wyzwań współczesności*, AON, Warszawa 2012, s. 320.

pozaformalnym był cel podejmowanych działań. Wszystkie wymienione w podrozdziale podmioty, instytucje i organizacje realizujące edukację dla bezpieczeństwa poza ustalonym systemem kształcenia formalnego sklasyfikowano jako grupy: spełniające ustawowe obowiązki w zakresie edukacji dla bezpieczeństwa, działające bezinteresownie oraz realizujące program kształcenia w wymiarze komercyjnym. Analizie poddano także kompetencje osób prowadzących zajęcia z edukacji dla bezpieczeństwa na gruncie pozaformalnym. Opracowanie podrozdziału poświęconego nieformalnym inicjatywom na rzecz edukacji dla bezpieczeństwa wymagało opisu wszystkich obszarów, w których człowiek zdobywa wiedzę, umiejętności i postawy potrzebne do bezpiecznego funkcjonowania w otaczającym go świecie. Scharakteryzowano rolę rodziny, środowiska rówieśniczego, publikacji naukowych, środków masowego przekazu, w tym programów telewizyjnych, a także gier komputerowych i aplikacji mobilnych. Wszystkie wymienione grupy oddziaływały opierają się na samoedukacji w zakresie bezpieczeństwa i kierowane są do różnych grup wiekowych odbiorców, a ich wspólnym mianownikiem jest możliwość podejmowania aktywności polisensorycznej i angażowania emocji w procesie edukacji dla bezpieczeństwa.

Rozdziały trzeci i czwarty mają charakter komparatystyczny. Scharakteryzowano w nich założenia edukacji dla bezpieczeństwa w Stanach Zjednoczonych Ameryki oraz w Wielkiej Brytanii. Podstawą wyodrębnienia podrozdziałów były etapy rozwoju człowieka, który uczestniczy w procesie edukacji dla bezpieczeństwa na etapie przedszkolnym, szkoły podstawowej, na poziomie średnim i wyższym, zarówno w wymiarze formalnym, jak i pozaformalnym oraz nieformalnym. Opisywane rozwiązania brytyjskie i amerykańskie stanowią przyczynek do dyskusji na temat możliwych modyfikacji w obszarze sformalizowanej edukacji dla bezpieczeństwa realizowanej w Polsce. Na żadnym z wymienionych powyżej etapów edukacji w krajach tych nie przewidziano sformalizowanego toku kształcenia, odpowiadającego polskiej edukacji dla bezpieczeństwa. Zagadnienia takie jak samoobrona ludności, ostrzeżenie i alarmowanie o zagrożeniach oraz pierwsza pomoc są realizowane w ramach innych przedmiotów, dodatkowych kursów czy zajęć pozalekcyjnych. Istotą takich działań jest wyposażenie ludzi w wiadomości i umiejętności, dzięki którym będą mogli poradzić sobie w sytuacjach

zagrożenia zdrowia i życia. Omawiając specyfikę kształcenia i wychowania w zakresie bezpieczeństwa w wybranych państwach, starano się poruszyć kwestie mogące choć trochę przybliżyć je do polskiej edukacji dla bezpieczeństwa, która od kilku dekad sformalizowana i poparta podstawą programową, jest elementem kształcenia na wszystkich etapach edukacyjnych.

Autorką pierwszego rozdziału jest Justyna Rokitowska. Rozdział drugi opracowała Ewelina Włodarczyk, a trzeci i czwarty – Elżbieta Sadowska-Wieczach. Autorki są zatrudnione w Instytucie Nauk o Bezpieczeństwie w Uniwersytecie Pedagogicznym w Krakowie, a z uwagi na posiadane kwalifikacje i dorobek naukowy prezentują podejście interdyscyplinarne, uwzględniające problematykę nauk o bezpieczeństwie i pedagogiki, a także politologii. Specyfika omawianych treści wymusza prowadzenie badań wielokierunkowych, a rezygnacja z takiego podejścia mogłaby skutkować spleceniem problematyki edukacji dla bezpieczeństwa, która wpisuje się w szereg dyscyplin naukowych.

Podstawą opracowania niniejszej publikacji była dogłębna analiza wybranej literatury przedmiotu, publikacji naukowych oraz dokumentów i aktów prawnych związanych tematyką edukacji dla bezpieczeństwa. Szczególnie znaczenie dla interpretacji istoty edukacji dla bezpieczeństwa miały poglądy: Jerzego Stańczyka¹⁰, Leszka F. Korzeniowskiego¹¹, Jerzego Kunikowskiego¹², Bogusława Śliwerskiego¹³, Andrzeja Pieczywoka¹⁴, Mariana Cieślarczyka¹⁵, Ryszarda Zięby¹⁶

¹⁰ J. Stańczyk, *Współczesne pojmowanie bezpieczeństwa*, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa 1996.

¹¹ L.F. Korzeniowski, *Podstawy nauk o bezpieczeństwie*, Difin, Warszawa 2017.

¹² J. Kunikowski, *Wiedza obronna. Wybrane problemy edukacji dla bezpieczeństwa*, Agencja Wydawnicza „Egros”, Warszawa 2000; *idem*, *Słownik terminów wiedzy i edukacji dla bezpieczeństwa*, Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny, Wydział Humanistyczny: Pracownia Wydawnicza WH UPH, Siedlce 2014.

¹³ *Pedagogika. Podręcznik akademicki*, t. 1, red. Z. Kwieciński, B. Śliwerski, PWN, Warszawa 2009.

¹⁴ A. Pieczywok, *Wybrane problemy...*, *op. cit.*; *idem*, *Edukacja dla bezpieczeństwa...*, *op. cit.*

¹⁵ M. Cieślarczyk, *Teoretyczne i metodologiczne podstawy badania problemów bezpieczeństwa i obronności państwa*, Akademia Podlaska, Siedlce 2009.

¹⁶ R. Zięba, *Instytucjonalizacja bezpieczeństwa europejskiego*, Scholar, Warszawa 2001; *idem*, *O tożsamości nauk o bezpieczeństwie*, „Zeszyty Naukowe AON” 2012, nr 1.

i Ryszarda Stępnia¹⁷, którzy prezentują holistyczne podejście do edukacji i bezpieczeństwa. Analizę historycznych uwarunkowań oparto na interpretacji ustaw i dokumentów¹⁸, a także poglądów zawartych w czasopiśmie

¹⁷ R. Stępień, *Współczesny kształt edukacji dla bezpieczeństwa. Teoria i praktyka*, [w:] *Patriotyzm, obronność, bezpieczeństwo*, red. E.A. Wesółowska, A. Szerauc, Szkoła Wyższa im. Pawła Włodkowica w Płocku i Akademia Obrony Narodowej, Płock–Warszawa 2002.

¹⁸ Dekret z dnia 16 stycznia 1946 r. o powszechnym obowiązku wychowania fizycznego i przysposobienia wojskowego, Dz.U. 1946 Nr 31 poz. 195; Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., Dz.U. 1997 Nr 78 poz. 483 z późn. zm.; Ustawa z dnia 21 listopada 1967 r. o powszechnym obowiązku obrony Rzeczypospolitej Polskiej, Dz.U. 1967 Nr 44 poz. 220 z późn. zm.; Strategia bezpieczeństwa narodowego Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa 2014, https://www.bbn.gov.pl/ftp/dok/01/sbn_rp_2014.pdf (dostęp: 5.02.2018); Biała księga bezpieczeństwa narodowego Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa 2013, http://www.spbn.gov.pl/ftp/dokumenty/Biala_Ksiega_inter_mm.pdf (dostęp: 5.02.2018); *Strategiczny przegląd bezpieczeństwa narodowego – główne wnioski i rekomendacje dla Polski*, Biuro Bezpieczeństwa Narodowego, Warszawa 2012; Ceremoniał Wojskowy Sił Zbrojnych Rzeczypospolitej, Ministerstwo Obrony Narodowej, Departament Komunikacji Społecznej, Dep. Wych. 18/2015, Warszawa 2015; *Raport o stanie oświaty w PRL*, red. J. Szczepański, PWN, Warszawa 1973; Ustawa z 25 lutego 1948 r. o powszechnym obowiązku przysposobienia zawodowego, wychowania fizycznego i przysposobienia wojskowego młodzieży oraz organizacji spraw kultury fizycznej i sportu, Dz.U. 1948 Nr 12 poz. 90; Ustawa z dnia 30 stycznia 1959 r. o powszechnym obowiązku wojskowym, Dz.U. 1959 Nr 14 poz. 75; Ustawa z dnia 15 lipca 1961 r. o rozwoju systemu oświaty i wychowania, Dz.U. 1961 Nr 32 poz. 160; Ustawa z dnia 21 listopada 1967 r. o powszechnym obowiązku obrony Rzeczypospolitej Polskiej (w czasach Polski Ludowej ustawa zatytułowana: Ustawa o powszechnym obowiązku obrony Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej), Dz.U. 1967 Nr 44 poz. 220; Uchwała nr 240 Rady Ministrów z dnia 8 września 1972 r. w sprawie przeszkolenia w jednostkach wojskowych osób podlegających wojskowemu szkoleniu studentów oraz w sprawie szkolenia obronnego studentów, M.P. 1972 Nr 45 poz. 239; *Edukacja narodowym priorytetem. Raport o stanie i kierunkach rozwoju edukacji narodowej w PRL*, PWN, Warszawa 1989; *Program nauczania dla szkół ponadpodstawowych z przysposobienia obronnego*, PO-4260-11/89. Program zatwierdzony do realizacji od roku szkolnego 1989/1990; Zarządzenie nr 11 Ministra Edukacji Narodowej w sprawie wprowadzenia nowych programów nauczania dla niektórych przedmiotów ogólnokształcących w liceach ogólnokształcących i szkołach zawodowych oraz niektórych przedmiotów ogólnozawodowych w szkołach zawodowych dla młodzieży, Dz.Urz.MEN.90.3.13; *Program przysposobienia obronnego dla liceum ogólnokształcącego, liceum zawodowego, technikum i zasadniczej szkoły zawodowej*, oprac. Instytut Programów Szkolnych

Wstęp

i monografiach autorów takich jak: Aleksandra Araucz-Boruc¹⁹, Jerzy Cytowski²⁰, Stanisław Kot²¹, Marek Kucharski²², Łukasz Kurdybacha²³, Leonard Ratajczyk²⁴, Edmund Szweda²⁵ czy Stefan Wołoszyn²⁶.

Ministerstwa Edukacji Narodowej, nr dokumentu: DKO2-4015-29/90; Ustawa z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty, Dz.U. 1991 Nr 95 poz. 425; Zarządzenie nr 13 Ministra Edukacji Narodowej w sprawie ramowych planów nauczania w publicznych szkołach ogólnokształcących i zawodowych, Dz.Urз.MEN.92.2.12; Zarządzenie nr 35 Ministra Edukacji Narodowej z dnia 29 października 1992 r. w sprawie rodzajów szkół, których uczniowie podlegają obowiązkowi odbywania przysposobienia obronnego i zasad organizacji zajęć przysposobienia obronnego w szkołach, Dz.Urз.MEN.92.8.38; Ustawa z dnia 25 lipca 1998 r. o zmianie ustawy o systemie oświaty, Dz.U. 1998 Nr 117 poz. 759; Ustawa z dnia 8 stycznia 1999 r. Przepisy wprowadzające reformę ustroju szkolnego, Dz.U. 1999 Nr 12 poz. 96; Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej i Sportu z dnia 26 lutego 2003 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół, Dz.U. 2002 Nr 51 poz. 458; Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 23 grudnia 2008 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół, Dz.U. 2009 Nr 4 poz. 17.

¹⁹ A. Araucz-Boruc, *Bezpieczeństwo i obronność w edukacji młodzieży*, Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny, Siedlce 2015.

²⁰ J. Cytowski, *Wychowanie wojskowe w okresie Komisji Edukacji Narodowej*, Wojskowa Akademia Polityczna im. F. Dzierżyńskiego, Warszawa 1973.

²¹ S. Kot, *Historia wychowania*, t. 2, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa 2010.

²² M. Kucharski, *Kształtowanie się treści, form i miejsca edukacji obronnej społeczeństwa polskiego w latach 1918–1939*, [w:] *Edukacja obronna. Polska i świat*, red. M. Kucharski, Społeczna Akademia Nauk, Łódź 2013.

²³ Ł. Kurdybacha, *Historia myśli pedagogicznej*, PWN, Warszawa 1965.

²⁴ L. Ratajczyk, *Historia wojskowości*, Ministerstwo Obrony Narodowej, Warszawa 1980; L. Ratajczyk, Z. Zmysłony, *Geneza polskiej przysięgi wojskowej i tradycje jej składania*, [w:] *Historyczny rodowód polskiego ceremoniału wojskowego*, red. L. Ratajczyk, Ministerstwo Obrony Narodowej, Warszawa 1981, rozdział 4.

²⁵ E. Szweda, *Bezpieczeństwo społeczności lokalnych. Najbliżej człowieka*, Difin, Warszawa 2016; *idem*, *Czerpiąc z przeszłości dla edukacji obronnej*, [w:] *Edukacja obronna...*, *op. cit.*

²⁶ S. Wołoszyn, *Kultura umysłowa i reformy szkolne w epoce oświecenia; Oświata i wychowanie w epoce średniowiecza; Rozwój nowoczesnych systemów szkolnych w XIX wieku; Wychowanie i kultura umysłowa w epoce renesansu*, [w:] *Pedagogika. Podręcznik akademicki*, *op. cit.*